

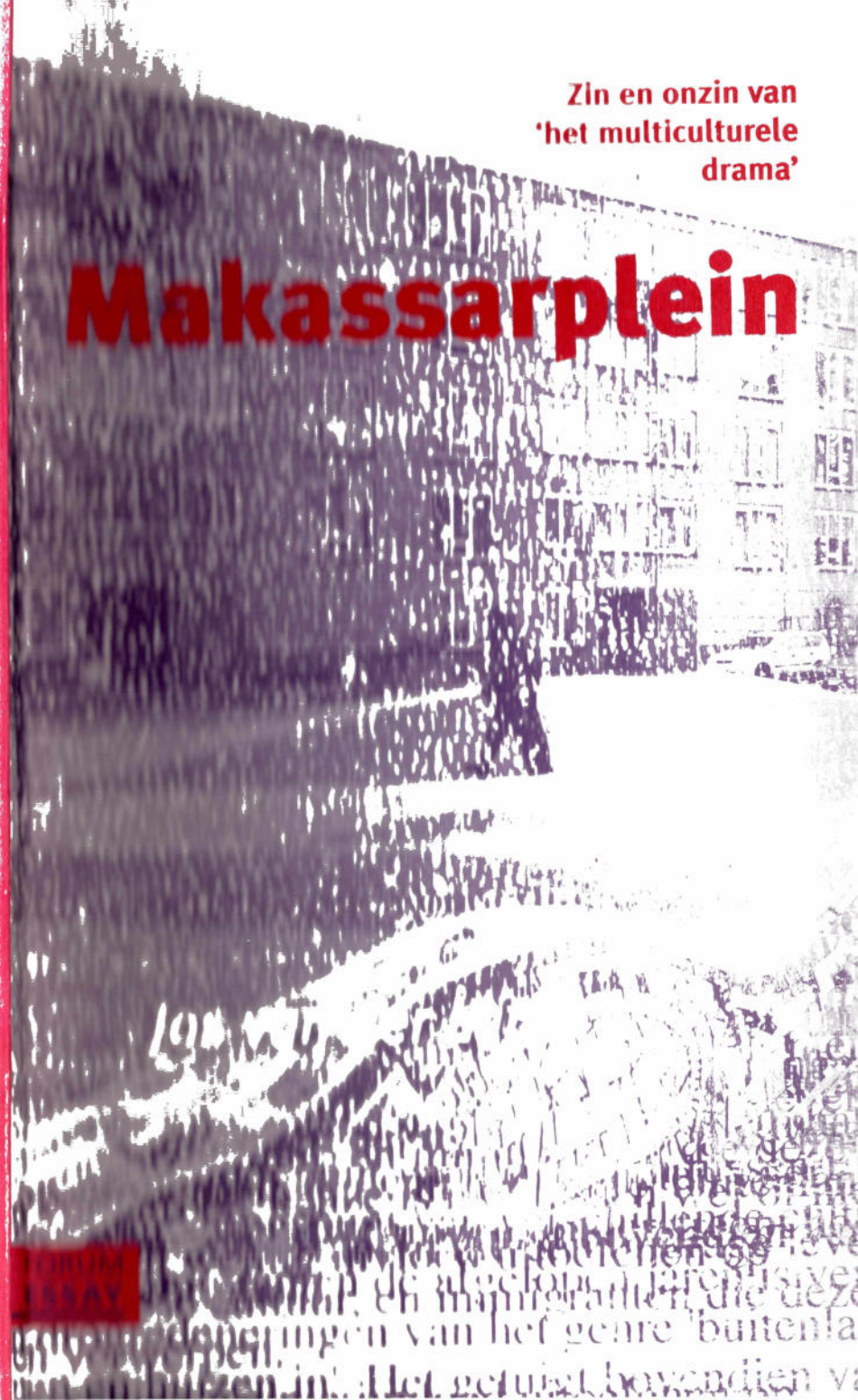
IN DE EERSTE MAANDEN VAN HET JAAR 2000 waren de Nederlandse media het toneel van een verhitte discussie over de multiculturele samenleving. Het debat ontbrandde na een artikel van publicist Paul Scheffer met de alarmerende titel 'Het multiculturele drama' in *NRC Handelsblad*. Het 'multiculturalisme', zo betoogde Scheffer, zou in wezen de onverschilligheid van autochtone Nederlanders maskeren, zowel voor het lot van de minderheden als voor de eigen Nederlandse cultuur. Als remedie pleitte Scheffer voor een minder vrijblijvend integratiebeleid, dat Nederlandse normen en waarden op een heldere wijze centraal durfde te stellen. Scheffer bouwde voort op een eerdere stellingname van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het invloedrijke SCP constateerde in 1998 al dat de meeste Nederlanders weinig zien in de multiculturele samenleving. SCP-directeur Paul Schnabel concludeerde daaruit, dat maximale aanpassing en assimilatie voor minderheden de enige weg is en blijft naar volwaardige acceptatie in Nederland. Schnabel werkte die gedachte verder uit in het Forum-Essay 'De multiculturele illusie'.

IN 'MAKASSARPLEIN' PLAATST PUBLICIST JOS VAN DER LANS deze pleidooien in een traditie van doemscenario's, die voornamelijk gebaseerd zijn op statistieken en stereotype mediaberichtgeving. Een tocht langs het Amsterdamse Makassarplein – en langs een groot aantal andere voorbeelden – brengt Van der Lans tot heel andere inzichten. Hij laat zien dat het integratieproces een sterke positieve dynamiek kent, die onvoldoende tot uitdrukking komt in de huidige discussie.

ZO BLIJKEN CONFRONTATIES IN 'PROBLEEMWIJKEN' – mede onder invloed van het jarenlang gevoerde beleid – op den duur te leiden tot een nieuw evenwicht tussen de bevolkingsgroepen. Het gros van de allochtone jongeren blijkt te beschikken over een verrassende flexibiliteit en motivatie. Deze eigenschappen stellen hen misschien wel beter dan veel autochtone Nederlanders in staat om een eigen weg te vinden in een samenleving die gekenmerkt wordt door snelle veranderingen. Niet de generaliserende doemscenario's, maar juist de 'kleine verhalen', op lokaal en individueel niveau, moeten volgens Van der Lans het uitgangspunt zijn. Althans, voor een beleid dat oude én nieuwe inwoners van Nederland een bruikbaar toekomstperspectief wil bieden.

Zin en onzin van
'het multiculturele
drama'

Makassarplein

Zin en onzin
van het multiculturele drama

Makassarplein

Jos van der Lans

Forum, Utrecht, 2000

COLOFON

trefwoorden: multiculturele samenleving, identiteit, jongeren, emancipatie

Auteur: **Los van der Lans**

Essayredactie: **Chris Huinder, Henk Krijnen, Frank Siddiqui** (eindredactie),

Peter Zwaga

Ontwerp/opmaak: **Cas de Vries, Buro Dvada**

Fotografie: **Sijmen Hendriks** (omslag)

Druk: **USP bv**

FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling

Postbus 201

3500 AE Utrecht

Telefoon (030) 297 43 21

Fax (030) 296 00 50

Bestelnummer: **981.3607**

ISBN 90-5714-071-3

© 2000, **FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, Utrecht**

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd worden en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door middel van druk, fotocopie, opname, of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en auteur.

INHOUD

I	Medialogica	7
II	Het 'topje van de ijsberg'-syndroom	13
III	Het (h)erkennen van de dynamiek	17
IV	De wet van de versnellende achterstand	24
V	De kracht van de kleine verhalen	29
	Literatuur	39

'Is er nu niemand die allochtone jongeren in hun kracht sterkt?'

Karin Adelmund, 10 november 1999, tijdens de behandeling
van de begroting van OC&W in de Tweede Kamer.

I MEDIALOGICA

Verscholen in een hoek van de Indische buurt in Amsterdam ligt het Makassarplein. Niemand kent het, het ligt wat achteraf en als je er geen weet van hebt, zal je het ook nooit ontdekken. Toch is het een van de mooiste pleinen van Amsterdam. Bij de inrichting hebben de architecten zich laten inspireren door de *plazas* van de Catalaanse hoofdstad Barcelona. Het meest duidelijk blijkt dat uit de twee vrolijk gekleurde, golvende muren in een hoek van het plein, waaraan de invloed van Barcelona's beroemdste kunstenaar Antonio Gaudí valt af te lezen. Kenmerkend is ook dat het plein uitnodigt tot allerlei verschillende activiteiten die elkaar niet onmiddellijk in de weg zitten. Voetballen, basketballen, zitten of slenteren, met kleine kinderen spelen en met grote jongens rondhangen, het kan allemaal op dit plein. Op een aantal plaatsen is het oppervlak glooiend, waardoor de zuidelijke warmte nog eens extra wordt geaccentueerd. Het is een plein zoals een plein moet zijn: uitnodigend maar vooral niet dwingend, divers maar toch overzichtelijk, intiem in een collectief kader.

Dit verhaal is geboren op het Makassarplein. En in de Javastraat, de Sumatrastraat, het Ambonplein, het Boniplein, ofwel de route die ik twee jaar lang met de fiets heb afgelegd om mijn kinderen naar zwemles te brengen in het Amsterdamse Sportfondsenbad-Oost. Meerdere keren per week fietste ik heen en terug door zo ongeveer de meest multiculturele buurt van Nederland, een buurt van drieëntwintigduizend inwoners en zestig nationaliteiten. Een wijk met ruim

vierduizend Marokkanen, iets minder Surinamers, een kleine drieduizend Turken, achtduizend oorspronkelijke Nederlanders en nog eens vierduizend inwoners uit de rest van de wereld. Een wijk die in alle statistieken opflikkert vanwege de hoge werkloosheid, het lage gemiddelde inkomen, de lage opleidingsgraad en de stevige criminaliteit. Een wijk, kortom, waar 'het multiculturele drama' dat de gemoederen van de Nederlandse intelligentsia tijdens de eerste maanden van 2000 zo heeft beziggehouden, zich in volle omvang zou moeten afspelen.

Hoe kan het, vroeg ik mij de afgelopen tijd regelmatig af, dat ik zo weinig van dat drama heb gemerkt? Twee jaar lang doorkruiste ik de wijk op mijn fiets, plofte ik neer op een bankje op het Makassarplein en deed ik boodschappen in de groentenwinkels in de Javastraat, maar nimmer had ik het gevoel dat ik in een tragedie terecht was gekomen. Zeker, dat het een achterstandswijk was merkte ik aan het fanatisme waarmee op de markt op koopjes werd gejaagd. Ook het rondslingerende vuil leed op de straten van de Indische buurt een hardnekkiger bestaan dan elders in de stad.

Maar een drama, nee. Natuurlijk zag ik weleens een groepje Marokkaanse jongeren bij een snackbar klooiën, maar dat is een bezigheid die van oudsher bij een snackbar hoort. Misschien maakte ik mijn fietstochten op de verkeerde tijdstippen, want op het moment dat de politie en Marokkaanse jongeren in de Indische buurt slaags raakten, zat ik thuis mijn kinderen een verhaaltje voor te lezen. Maar ja, later bleek dat de politie op basis van een onterecht vermoeden van autodiefstal tot een hardhandige aanhouding was overgegaan en dat is iets wat je in een oude Nederlandse volkswijk ook niet zou moeten doen.

En natuurlijk zag ik het Grote Vermijden, het langs elkaar heen lopen zonder elkaar een blik in de ogen te gunnen, het de andere kant op kijken. De onverschilligheid ook die gevoed wordt door wantrouwen, dat ongetwijfeld voortkomt uit het gevoel te worden afgewezen.

Hoewel ik het niet aan den lijve heb ervaren, kost het weinig moeite om je voor te stellen dat die stemming op sommige momenten ook echt omslaat in agressie en vijandelijkheden. Nee, het is zeker geen koek en ei tussen al die verschillende bevolkingsgroepen in de Indische buurt, maar op de een of andere manier heb ik dat in de grootschaligheid van de stedelijke cultuur altijd als iets onvermijde-

lijks begrepen. Als een proces dat zijn tijd nodig had. En wanneer ik met mijn zootje een balletje stond te trappen op het Makassarplein en binnen de kortste keren verzeild raakte in een multicultureel partijtje voetballen, verbleekte dat gevoel van wederzijdse ongemak al snel. Zeker toen na afloop de Pokémon-kaarten te voorschijn kwamen en de hele kluit zich onbekommerd vergaapte aan elkaars bezit.

Naarmate de gemoederen in het debat over integratie meer verhit raakten, sloeg de twijfel bij mij toe. Zag ik het niet? Wilde ik het niet zien? Dat was immers welbeschouwd het verwijt dat Paul Scheffer de vaderlandse elites maakte in zijn geruchtmakende litanie in *NRC Handelsblad*. Was ik te oppervlakkig? Speelde zich achter de voordeuren van het Makassarplein, van de Javastraat en het Ambonplein toch een drama af, dat niet tot mij – een oppervlakkig waarnemende passant – doordrong?

De feiten lijken daar inderdaad op te wijzen. Elk rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) of het CBS toont immers weer aan dat de integratie van allochtonen stroef verloopt en dat de vooruitzichten niet echt hoopvol zijn. Uit de Rapportage minderheden 1999 van het SCP, bij voorbeeld, klinkt een sombere melodie op. Allochtone leerlingen hebben aan het einde van het basis-onderwijs gemiddeld een prestatieachterstand van een tot twee leerjaren. Onder hen is het aandeel voortijdige schoolverlaters drie tot vier keer zo groot als onder autochtone leerlingen. En dan laat ik de – ondanks de 'nieuwe economie' – nog steeds verontrustende werkloosheidspercentages hier nog onbesproken. Keiharde gegevens, waar geen speld tussen te krijgen lijkt. En inderdaad, het zijn nu eenmaal geen gegevens die je vanaf de fiets kunt waarnemen.

Maar toch: nieuw is dit alles niet. Lang voordat Scheffer de noodklok luidde, waren de meeste gegevens al bekend. Over de multiculturele samenleving heerst al jaren een zorgwekkend vertoog, gevoed door achterstandsstatistieken waarin allochtonen onderaan bungelen en criminaliteitscijfers waarin zij onbetwiste koplopers zijn. Dat is ook het beeld dat bezit heeft genomen van de media, die daar vervolgens

nog een dimensie aan hebben toegevoegd. Namelijk: de situatie is explosief, want hier leven groepen mensen op gespannen voet met elkaar.

Er is niet alleen sprake van een statistische achterstand, nee, hier sluimert een clash of civilisations, een botsing tussen geheel verschillende waarden en culturen. Zeker sinds de rellen in Amsterdam-West in 1998, waarin Marokkaanse jongeren de hoofdrol speelden, heeft de overtuiging dat de zaak op scherp staat onmiskenbaar veld gewonnen. Media putten zich daarbij ook uit om drama's, zoals de schietpartij in Veghel, onder het vergrootglas van waardenconflicten en culturele botsingen te leggen.

Statistieken en mediaregistraties smelten aldus samen tot een massief beeld. Daar is nauwelijks aan te ontsnappen, want het beeld wordt steeds opnieuw bevestigd door nieuwe zorgwekkende statistieken en door nieuwe verhalen die in de media rondzoemen. Zo ontstaat een voorgevormde sjabloon, waarmee volgens een dwingende logica de gebeurtenissen tot begrip worden gebracht. Ook de Indische buurt heeft inmiddels meermalen met deze medialogica kennis mogen maken. In zijn boekje *Zigeuners in Zeeburg* beschrijft voormalig stadsdeelvoorzitter Stephan Steinmetz hoe het beeld met de werkelijkheid aan de haal kan gaan. Bezuinigingen noopten het stadsdeelbestuur tot het voorstel dat van de vele buurthuizen er een gesloten zou moeten worden. Dat leidde tot verzet in de buurt, waarbij de lokale tv-zender AT5 de ongenoegens registreerde. Maar niet alleen dat, de verslaggever ging driftig op zoek naar uitspraken die inhoud geven aan de voorgevormde sjabloon.

Het is een aanpak, waarin duidelijk moet worden, in de woorden van Steinmetz, 'dat de ambtenaar een bureaucraat, de tiener een lid van een bende en de buitenlander een probleem is'. Als allochtone jongeren nog 'niet crimineel zijn, moeten ze verklaren hard op weg te zijn het te worden'. En zo spreekt de AT5-verslaggever bij het bedreigde buurthuis een aantal allochtone kinderen, die desgevraagd melden dat ze kattenkwaad zullen gaan uithalen als het buurthuis dicht gaat. De verslaggever ruikt bloed en vraagt verder en verder: hij wil precies weten wat ze gaan doen. En zo kijkt stadsdeelvoorzitter Steinmetz die avond tot zijn stomme verbazing naar een kleine wapenwedloop, waarin twaalfjarige jongeren, aangemoedigd door de

verslaggever, elkaar overtreffen in gewelddadigheden. Uiteindelijk mondt het kattenkwaad voor de camera uit in het in elkaar slaan van oudere mensen. Het beeld klopt, het buurthuis blijft open.

Natuurlijk is dit een extreem voorbeeld. Door de bank genomen wordt de sjabloon op een veel geraffineerdere wijze ingevuld. Door een zich rondzingende bezorgdheid over zwarte scholen, door persoonlijke confrontaties met crimineel gedrag, door berichten in de kranten en – niet in de laatste plaats – door politici die nu eenmaal eerst een probleem moeten hebben om daar beleid op los te laten. Elke rapportage over minderheden is voor hen aanleiding om zich publiekelijk zorgen te maken en de regering tot meer krachtdadig beleid te manen. Daarin past weinig nuance, laat staan een optimistische noot. Staatssecretaris Karin Adelmund mocht dat onlangs nog aan den lijve ervaren toen de zwaarmoedigheid van de Tweede Kamer haar even te veel werd en zij zich overmand door tranen publiekelijk afvroeg: 'is er nu niemand die allochtone jongeren in hun kracht sterkt?'

Adelmund oogstte met haar wanhoopskreet in de pers eigenlijk alleen maar bevreemding. 'Adelmund moet niet huilen', zo commentarieerde *de Volkskrant*, 'maar leiding geven.' Een huilende politica is in de lage landen eerder een bewijs van niet opgewassen zijn tegen haar taak, dan dat ze daarmee haar gelijk binnen haalt. Het is een zwakgebod, dat de ongenaakbaarheid van het beeld van allochtonen als bron van problemen, als object van extra aandacht en zorg, absoluut niet aantast.

In feite is dat beeld ook het fundament waar Paul Scheffer zijn 'multiculturele drama' op ensceeneerde. Dat verklaart ook waarom zijn verhaal zo tot de verbeelding sprak: hij bracht in scherpe bewoordingen nog eens voor het voetlicht wat 'wij', zonder dat het in beleidskringen hardop werd uitgesproken, de laatste jaren al waren gaan denken. In die context komt de huilbui van een staatssecretaris vreemd over. Niemand ziet daarin aanleiding om op andere gedachten te komen.

Behalve, lijkt het, Paul Scheffer zelf. Na een rondreis van twee maanden langs betrokkenen, somde hij in *NRC Handelsblad* de

kritiek op die hij op zijn hartenkreet had ontvangen. Op veel punten moest hij zijn critici gelijk geven. Hij nuanceerde zijn eerste verhaal zo sterk, dat er weinig van over leek te blijven. 'Het ging mij erom dat erover gepraat moet kunnen worden', dat was feitelijk het enige dat hem restte te zeggen. Wellicht dat hij hier een zinvol en belangrijk punt heeft aangeroerd. Maar te vrezen valt dat vooral zijn onheilsboodschap zal blijven hangen, en niet de vele reacties daarop.

Veel van die reacties, Scheffer geeft dat uiteindelijk zelf volmondig toe, laten zien dat het 'drama' dat hij aanvankelijk beschreef slechts één enkele manier is om de veelvormige multiculturele werkelijkheid van dit moment te benaderen. Desondanks lijkt juist Scheffers noodkreet (en niet die van Adelmund) nationaal te zijn aangeslagen. Dat dit gevoel hardop wordt verwoord, en mag worden verwoord, is belangrijk. Maar de vraag is en blijft, zeker na Scheffers terugtrekkende bewegingen, of zijn drama – en dat van vele anderen – recht doet aan de werkelijkheid, die volop in beweging blijkt.

II HET 'TOPJE VAN DE IJSBERG'-SYNDROOM

Andere gedachten zijn hard nodig. Al was het maar om een adequaat tegenwicht te kunnen vormen tegen de onproductieve verharding in het denken over de multiculturele samenleving, zoals die de afgelopen maanden om zich heen heeft gegrepen. Want het gevolg van Scheffers interventie was dat hij de bestaande sjabloon radicaliseerde door 'onze' omgang met migranten en allochtonen als veel te lankmoedig te typeren. Door hun de illusie van hun eigen identiteit te laten, zouden we allochtonen nodeloos in een achterstands-situatie gevangen houden. We moeten onszelf niet langer voor de gek houden en een veel dwingender integratiebeleid gaan voeren. Daar zit de veronderstelling achter dat wat nu gebeurt niet deugt of volkomen ontoereikend zou zijn. De statistieken laten dat immers zien. Scheffer stelt hier zelfs voor om een parlementair onderzoek te laten verrichten naar 'het immigratie- en integratiebeleid, omdat nu onder het mom van tolerantie hele generaties worden afgeschreven'. Dat is geen geringe beschuldiging. Ik kan weliswaar tijdens mijn fietstochten door de Indische buurt geen statistieken waarnemen, maar helemaal blind ben ik toch ook niet. Ik zie – om maar wat te noemen – bij voorbeeld geen verslechtering, maar wel dynamiek. Ik zie in snel tempo nieuwe bedrijvigheid ontstaan, kleine middenstanders die overal in de wijk een plek vinden, ik zie straten en pleinen – zoals het Makassarplein – die worden opgeknapt, huizenblokken die worden gerenoveerd.

Jaarlijks gaan er in Nederland miljarden om aan wat wij neutraal als 'leefbaarheidsbeleid' omschrijven, maar wat in feite alles te maken

heeft met de problemen die hier aan de orde zijn. Dat is geen weggegooid geld, zoals Scheffer suggereert, maar het resultaat van een evenzeer typisch Nederlandse vorm van 'aandachtspolitiek'. De resultaten daarvan laten zich beter aflezen bij een vergelijking met landen waar deze traditie minder verankerd is, dan dat ze tot uiting komen in onze vaderlandse statistieken en monitoren. Want die hebben – het is al vaak geconstateerd – nu eenmaal geen oog voor dit soort trage veranderingsprocessen.

Scheffer maakt, met andere woorden, een ernstige denkfout, die helaas in de vluchtige kringen van commentatoren en publicisten wel vaker wordt gemaakt. De redenering is: als de statistieken niet positief tot de verbeelding spreken, dan kan het beleid als volledig mislukt worden beschouwd. Als een gerenommeerd onderzoeks-instituut als het SCP een rapport uitbrengt dat een cijfermatig verre van rooskleurige werkelijkheid schetst, dan werkt dat in die gedachtegang als een rode lap op een stier. Zie je wel, dat heb je er nu van als je die mensen aan hun lot overlaat. Alles is fout, het roer moet nu om. Wie niet luisteren wil, moet voelen.

Tegenvallende statistieken vormen op zichzelf echter geen bewijs dat het beleid niet deugt. Hooguit dat de problemen hardnekkig zijn. Opvallend genoeg was dat ook de conclusie die Paul Scheffer na zijn rondreis uiteindelijk moest trekken. De Nederlandse arbeidersklasse heeft er zeker vier generaties over gedaan om boven Jan te raken, en nog telt niet iedereen even hard mee. Er is geen enkele reden, zeker niet als je Nederland in een internationale context zou beschouwen, om laatdunkend te doen over het werk dat de afgelopen decennia in het kader van het minderhedenbeleid door volkshuisvesters, onderwijzers, welzijnswerkers en politieagenten is verricht. Het mag zich dan niet meteen vertalen in succesvolle statistieken, feit is dat al die inspanningen op zijn minst hebben voorkomen dat er daadwerkelijk getto's zijn ontstaan. Nederland steekt daarmee gunstig af tegen de omringende landen.

De zwaarmoedigheid die al snel aan elk debat over minderheden en integratie kleeft, doet mij wel eens denken aan het bezoek dat de Amerikaanse socioloog Wilson eind jaren tachtig aan Nederland bracht. De uitvinder van het begrip *underclass* werd bij die gelegenheid door een leger ambtenaren en professionals door de ergste achterstandswijken van Rotterdam geleid. Toen het verzorgings-

staatpelotonnetje al een half uur met de Amerikaanse zwarte professor op stap was, vroeg hij: 'wanneer begint het nu?' Toen hem vervolgens duidelijk gemaakt dat hij er middenin stond, barstte hij in lachen uit: '*you must be kidding*'.

Als er in Nederland in het kader van het integratiebeleid al een evaluatief onderzoek moet worden gedaan, dan zou dat mijns inziens niet gericht moeten zijn op de resultaten van het integratie- en immigratiebeleid, maar vooral op de sjablonen en impliciete vooronderstellingen die in dat beleidsdenken een hoofdrol spelen. In toenemende mate blijken die namelijk niet langer aan te sluiten bij de werkelijkheid. Adelmund heeft gelijk dat de volhardendheid waarmee ze in stand gehouden worden ons blind maakt voor wat er in werkelijkheid gebeurt. Het is zelfs nog erger: de volhardende toon van problematiseren maakt het zelfs onmogelijk om ons ook maar in de verte een reële voorstelling te maken van wat we nu eigenlijk moeten verstaan onder een multiculturele samenleving.

We zijn de gevangenen geworden van een beeld dat in toenemende mate contraproductief begint te werken, omdat het bij alle partijen tot voorspelbare reflexen leidt. Zo nemen vele allochtonen bij elk dreigend conflict(je) al snel het woord discriminatie in de mond, omdat zij weten dat ze daarmee een gevoelige snaar raken en zichzelf een publieke rechtvaardiging voor hun gedrag verschaffen, maar tegelijkertijd smijten ze daarmee de deur dicht voor enig kritisch zelfonderzoek. Gewone onhebbelijkheden worden niet gecorrigeerd omdat ze direct een plek krijgen toegewezen in het structurele register van ongenoegen over miskenning en uitsluiting. In een omgekeerde dynamiek grossieren de commentatoren in de media in diepere-oorzaakverklaringen als er iets uit de hand loopt. Zo wordt een wel heel bijzondere schietpartij op een school in Veghel al snel een symptoom van een wapenwedloop onder jongeren, zijn rellen in Amsterdam-West uitingen van 'een hang naar crimineel gedrag' en is een tulband bij de politie een bewijs van de erosie van 'grondwettelijk vastgelegde waarden' in Nederland. Bart Tromp noemde deze denkpatronen ooit het 'topje van de ijsberg-syndroom'. Dat syndroom, dat zich sinds de jaren zestig van

Nederlandse beleidsmakers en opinievormers meester heeft gemaakt, vindt zijn meest recente uitwerking in het multiculturele drama van Scheffer. Achter elk probleem moet wel een dieper liggende oorzaak steken, zo is de aanname. Nog niet zo heel lang geleden werd steevast verwezen naar de 'structurele' maatschappelijke ongelijkheid en ongelijke kansen van 'achterstandsgroepen'. Tegenwoordig gaat het in de meeste gevallen om 'etnische minderheden' en zijn de termen van de klassieke sociologie vervangen door een culturalistisch referentiekader. In die optiek zijn conflicten vooral een bevestiging van 'explosieve' cultuur- en waardenverschillen. Feit is dat alle redeneringen op zoek zijn naar Grote Woorden: de Nederlandse Cultuur, Integratie, Diversiteit, Maatschappelijke Onvrede, Criminaliteit. De dynamiek van de concrete situatie kan wellicht echter beter worden omschreven in concrete termen als dom opererende politieagenten, rondhangende, zich vervelende jongeren, risicomijdend personeelsbeleid, gebrekkige scholingsmogelijkheden, te weinig docenten voor taalcursussen en gebrek aan goede opvangvoorzieningen. Deze alledaagse dynamiek wordt verdrongen door de veronderstellingen die ons nu eenmaal worden ingefluisterd door de beeldvorming over allochtonen en de multiculturele samenleving. De tragiek van onze denkbeelden over multiculturaliteit is dat we conflicten vrijwel altijd groter en intenser maken dan ze in werkelijkheid zijn. Alles krijgt een extra lading.

III HET (H)ERKENNEN VAN DE DYNAMIEK

Juist als tegenwicht voor de beladenheid en de Grote Woorden van 'het multiculturele drama' was de bijdrage van Pieter Hilhorst aan het debat zo interessant. Volgens Hilhorst maakt de nadruk op culturele verschillen ons blind voor het feit dat er juist ook grote overeenkomsten zijn. Hij wijst bij voorbeeld op stemgedrag, waarbij allochtonen op dezelfde manier tot hun keuze blijken te komen als autochtonen. Ook maatschappelijke participatie heeft minder met culturele afkomst te maken en meer met opleiding. Hoe hoger men is opgeleid, hoe groter de deelname aan de samenleving. Dat geldt gelijkelijk voor autochtone en allochtone Nederlanders. Hilhorst concludeert dat de rol van 'cultuur' sterk wordt overschat. Volgens hem zijn we in een fase beland, waarin Freuds notie over 'het narcisme van het kleine verschil' van toepassing is. 'Juist voor mensen die erg op elkaar lijken zijn de resterende verschillen onbehaaglijk en veroorzaken ze verlegenheid.' Die verlegenheid laat zich niet oplossen door een massale oproep tot interculturele communicatie, want dat is volgens Hilhorst een hopeloos naïeve gedachte. Ongemak praat je niet weg. In plaats van te hameren op culturele verschillen, die elke vorm van handelen blokkeren, zouden we weer moeten gaan denken in termen die de laatste jaren bijna uit beeld zijn verdwenen, namelijk in termen van machtsongelijkheid of in termen van racisme.

Hilhorst pleit er vooral voor om de zaken niet boven hun macht te verheffen. Analyseer situaties zoals ze zijn en herleid niet alles tot culturele sjablonen. Autochtonen en allochtonen hebben daarbij een

dubbele opdracht: 'kleur speelt vaak een rol, maar hou rekening met het feit dat het soms niet het geval is'. Daardoor zou iedereen in staat moeten zijn om de eigen intuïties en vanzelfsprekendheden te wantrouwen en dat lukt eerder als we ons niet te snel laten verleiden tot gemakzuchtige culturele duidingen en grote culturele schema's over onze nationale cultuur.

Dat is in feite ook wat er de afgelopen jaren in de Indische buurt van Amsterdam is gebeurd. Onlangs trof ik iemand die jarenlang op het Makassarplein had gewoond, in de tijd dat het plein nog niet grondig gerenoveerd was. Toen ik hem mijn enthousiasme over het plein meedeelde, keek hij mij stomverbaasd aan. Het was er verschrikkelijk, zei hij. De onhebbelijkheden en onverschilligheden waren talrijk, de vijandigheid was enorm, het plein onleefbaar. Zijn ervaringen dateren echter van tien jaar terug. Het is interessant om na te gaan hoe het echte beeld sindsdien zo kon veranderen.

In feite hebben de Amsterdamse sociaal-geografen Anderiesen en Reijndorp op die vraag al in 1990 het antwoord geformuleerd. In hun studie 'Eigenlijk een geniale wijk – dagelijks leven in de Indische buurt' beschrijven zij heel precies in welke dynamiek oude buurten terechtkomen vanaf het moment dat zich daar grote groepen allochtonen vestigen. Zij signaleren daarin een vast patroon. De snelle de-homogenisering van de buurt leidt eerst tot een toename van de spanningen en het scherp aanzetten van conflicten, maar vervolgens – mede als gevolg van de 'aandachtspolitiek' – tot een nieuwe vorm van stabiliteit, tot nieuwe evenwichten en nieuwe culturele omgangsvormen. Wat zich feitelijk in het buurtleven voltrekt is – zoals ik het in de bundel 'De onzichtbare samenleving' zelf heb omschreven – een bijna dialectisch proces dat verloopt van 'ont-eigenen', via een vaak verkrampt 'toe-eigenen', naar een meer ontspannen vorm van 'her-eigenen'.

Dit transformatieproces levert onvermijdelijk spanningen en conflicten op. Zeker in de fase waarin het toe-eigenen de boventoon voert, en waarin mensen zich in hun eigenaardigheden verschansen en zich snel vijandig opstellen tegenover alles wat anders is. Het zou eigenlijk vreemd zijn als die spanningen niet zouden optreden, omdat het een noodzakelijke fase is in een proces waarin een buurt verandert van een homogene wijk naar een 'wijk van minderheden'. Dat is ook een fase waarin agressie niet als vanzelfsprekend

getemperd wordt en de vlam snel in de pan kan slaan.

Maar tegelijkertijd is dat ook de fase waarin de beleidsmachinerie op gang komt – niet zelden na het uitbarsten van een conflict. Er komen meer voorzieningen, de politie is nadrukkelijker aanwezig, er worden overlegvormen gecreëerd, er komt beleid dat zich op jongeren richt, et cetera. Zo betreedt zo'n wijk de fase van her-eigenen, waarin langzaam maar zeker nieuwe evenwichten en acceptatievormen ontstaan. Anderiesen en Reijndorp omschrijven dat als een proces van 'afstandelijke gewenning'. Juist door niet te veel met elkaar te moeten, accepteren mensen elkaar na verloop van tijd. Dat betekent niet dat de wijk geen probleemwijk meer is, maar wel dat de explosieve lading er af wordt gehaald.

Wat nu de kunst van het beleid zou moeten zijn, is het (h)erkennen van deze dynamiek. Daarin zou je conflicten niet zozeer moeten gebruiken om nieuwkomers dwingend toe te spreken dat ze zich moeten aanpassen, maar deze juist moeten aanwenden om het proces van toe-eigenen om te vormen tot een proces van een meer ontspannen her-eigenen. Daarin passen inderdaad ingrijpende renovatieprogramma's en kwalitatieve aanpassingen van de openbare ruimte, precies wat op het Makassarplein is gebeurd. Bovendien spelen voorzieningen en professionals daarin een belangrijke rol. Niet dat zij moeten streven naar een fantastisch contact van iedereen met iedereen, want dat is een romantische voorstelling over het buurtleven van voorheen. 'We moeten niet proberen', schreef Jan Willem Duyvendak in zijn oratie in 1997, 'weer voor heel Nederland nieuwe gedeelde, gemeenschappelijke waarden te genereren, maar ons concentreren op minimale normen, welhaast procedurele normen die voorschrijven hoe mensen met verschillende achtergronden met elkaar horen om te gaan en elkaar niet links horen te laten liggen.' Hier ligt een belangrijke taak voor allerlei professionals die in de frontlinie van zo'n buurt opereren. Zij moeten het proces van her-eigenen op een creatieve wijze stimuleren, dat wil zeggen: spanningen proberen af te leiden, conflicten proberen te vermijden en de verhoudingen waar mogelijk te ontlasten. Feitelijk is dat ook wat het beleid in Amsterdam, maar ook in andere

grote steden, het afgelopen decennium bijna intuïtief goeddeels voor elkaar heeft gekregen. Het is opmerkelijk dat Anderiesen en Reijndorp begin jaren negentig voorspellen dat de frontlijn van 'multiculturele spanningen' zich door Amsterdam zal gaan verschuiven. Tien jaar later blijken zij daar gelijk in te hebben gekregen. In het voorbije decennium verplaatsten de harde probleemwijken zich door de stad. Was het eerst de Pijp, daarna sprak iedereen over de Kinkerbuurt, vervolgens was het de Indische buurt, daarna werden het Bos en Lommer en de Baarsjes en tegenwoordig spreekt iedereen bezorgd over de gewestelijke tuinsteden (Geuzenveld/Slotermeer en Osdorp).

Anderiesen en Reijndorp zagen deze laatste verschuiving al geruime tijd geleden aankomen. In een interview in de *Groene Amsterdammer* voorspellen zij begin jaren negentig over deze stadsdelen: 'De bevolking daar is vergrijsd, een groot percentage is boven de zeventig. Die gaan dus naar een verzorgingstehuis of dood. Daar komen nieuwe bewoners voor in de plaats, vaak buitenlanders. Dat zal dus spanningen gaan geven.'

De botsingen vallen dus niet per se samen met de ouderdom van het woningbestand ('oude wijken') of met het percentage buitenlanders, maar met de omvorming van een traditioneel Hollandse wijk naar een gemengde wijk. Daarbij gaat het niet alleen om de vestiging van migranten, maar ook van jongeren en andere categorieën nieuwe stedelingen. Daar waar nieuwkomers de oude buurt toe-eigenen laait het culturele vuur op om vervolgens langzaam – mede als gevolg van beleidsinspanningen – weer te doven en in de volgende buurt of straat op te flakkeren. Het is dan ook niet toevallig dat de westelijke tuinsteden in Amsterdam momenteel het toneel vormen van een grootscheeps herstructureringsprogramma van het woon- en leefmilieu.

Daarmee is niet gezegd dat de multiculturele samenleving op termijn per definitie afkoerst op een vreedzame coëxistentie van allerlei minderheidsgroepen, want dat is uiteraard sterk afhankelijk van de mate van economische integratie van de nieuwkomers. Hoe slechter die is, hoe breekbaarder de nieuwe culturele arrangementen die mensen met elkaar aangaan. Wat met deze redenering wél gezegd is, is dat een politiek die louter afkoerst op beperking van aantallen en het beeld fixeert op het incident, geen oog heeft voor de

sociaal-culturele dynamiek die hier een cruciale rol speelt. Daardoor ontnemt zo'n politiek zichzelf het vermogen om adequaat te interveniëren. Wat vooral dus niet moet gebeuren, is het beeld loszingen van de concrete situatie en de toestand vastzetten in een schematische voorstelling van zaken. Dat versterkt immers het gevoel van machteloosheid en brengt een oplossing niet naderbij.

Helaas is dat wel wat in toenemende mate lijkt te gebeuren. Het is opmerkelijk dat in het alledaagse denken over sociale verhoudingen, de verbijzondering naar specifieke sociale groepen (katholieken, arbeiders, achterstandsgroepen, et cetera) langzaam maar zeker aan het verdwijnen is. Er wordt eerder over burgers en over leefstijlen gesproken, dan over de oude sociale verzuilingscategorieën of klasse- en inkomensindelingen, dan wel de doelgroepaanduidingen, waar ooit het welzijnswerk patent op had.

Deze veralgemenisering, die het resultaat is van de voortschrijdende ontzuiling, kent maar één uitzondering. Dat zijn de allochtonen. In toenemende mate worden zij onderworpen aan een proces van verbijzondering: moslims in allerlei soorten en maten, eerste generatie, tweede generatie, derde generatie; Marokkaanse jongeren versus Turkse jongeren versus Surinaamse jongeren, afkomstig van het platteland of uit de steden; de indelingen worden steeds fijnmaziger en gedetailleerder. Dat is niet voor niets: het beleid wil zich inlaten met de meest riskante, problematische en achtergestelde groepen. Marokkaanse jongens tussen de 14 en 18 zijn nu eenmaal een grotere risicogroep dan Turkse meisjes van dezelfde leeftijd. Maar het heeft ook een belangrijk neveneffect. Er wordt tussen algemeen en bijzonder een beladen afstand gecreëerd. De bijdragen van zowel Paul Scheffer als van Paul Schnabel – in het voorgaande Forum-Essay 'De multiculturele illusie' – zijn daar de meest recente voorbeelden van. Veralgemeeniseerd Nederland verschanst zich op wat Jan Willem Duyvendak ooit treffend als de 'Bibelebontse berg' heeft omschreven, waar 'Bibelebontse mensen wonen, met Bibelebontse kinderen, die Bibelebontse pap eten uit een Bibelebontse nap'. Het is de berg van de 'westerse cultuur', die fier en dominant boven alles uittorent. En het is de bedoeling van het

beleid dat allochtoon Nederland op deze berg een warm onderkomen vindt. Tot de kern teruggebracht is dat wat wij ons in Nederland grosso modo voorstellen bij integratie en de multiculturele samenleving: één groot harmonieus dorp vol 'sociale cohesie'.

Wij-zij, algemeen-bijzonder, binnen-buiten; het zijn zo langzamerhand denkschema's geworden waar niemand meer van opkijkt. Zo viel er niemand meer over de constatering van het SCP (in het Sociaal en Cultureel Rapport 1998) dat Nederland niet multicultureel maar hoogstens multi-etnisch is. 'Een werkelijk multiculturele samenleving is', aldus het SCP, zelfs 'een intrinsieke onmogelijkheid.' De impliciete boodschap hiervan is duidelijk: er bestaat een dominante cultuur en minderheden hebben eigenlijk geen andere keuze dan zich aan te passen en te assimileren of anders 'bijzonder' (lees: marginaal) te blijven. SCP-directeur Paul Schnabel verkondigde in het vorige Forum-Essay eigenlijk weinig anders dan wat het SCP nu al een paar jaar probeert duidelijk te maken.

Het SCP sluit aan bij wat in Nederland in toenemende mate common sense is geworden. Het uitzicht op de werkelijkheid interpreteren we steeds gemakkelijker vanaf de Biblebontse berg. Dat uitzicht is echter lang niet zo helder, zoals een klein voorbeeld laat zien. Wie herinnert zich niet de commotie toen de gevels van allochtone buurten een aantal jaren geleden ineens vol werden gehangen met schotelantennes? Dat zou een ernstige belemmering vormen voor de integratie van allochtonen, zo luidde het commentaar en menig deskundige probeerde aan te tonen dat hele groepen op deze wijze geheel afgesneden zouden worden van de Nederlandse cultuur. Niemand vroeg zich af wat er op de Turkse televisie eigenlijk te zien is, iedereen ging er voetstoots van uit dat deze qua informatiewaarde minder zou zijn dan wat er in Nederland op de buis wordt vertoond.

Eén van de weinige onderzoekers die de moeite nam om dit te onderzoeken, de Amsterdamse mediapsychologe Marisca Milikowski, toonde onlangs in een artikel in *Migrantenstudies* aan dat niets erop wijst dat het massaal kijken naar Turkse satelliet-tv

een stoorzender is in de integratie. Integendeel: 'het lijkt er op dat de introductie van Turkse satelliettelevisie in een aantal opzichten het omgekeerde heeft bewerkstelligd van wat werd gevreesd'. Niet alleen blijkt de Turkse televisie verre van achterlijk, zij verbindt de Turkse kijkers op een onverwachte manier ook indringender met de werkelijkheid dan de Nederlandse televisie. Daarop zijn feitelijk immers alleen karikaturen van allochtonen te zien.

Waar de Nederlandse televisie faalt, slaagt de Turkse: zij maakt gesprekken over taboeonderwerpen tussen moeders en dochters gemakkelijker, ze brengt nieuwe thema's binnen. Milikowski concludeert dan ook: 'wat aanvankelijk werd gezien als een escape, als een mentaal rechtsomkeer maken naar Turkije, lijkt te zijn uitgedraaid op een hernieuwde kennismaking met het heden, via het eigen land en de eigen cultuur.'

Dat is een manier van kijken die in het Biblebontse Nederland nog maar weinig navolging vindt. Vraag Nederlanders wat ze vinden van allochtone sportverenigingen en de overgrote meerderheid zal spontaan melden dat dat een ongewenste ontwikkeling is. Vraag Nederlanders naar zwarte scholen en iedereen zal ze direct als een 'groot probleem' benoemen. Vraag ze ook naar de Gay Games en ze zullen uiteindelijk bekennen dat ze dat toch wel 'overdreven' vinden. Nederland zit, Jan Willem Duyvendak hamert daar nu al weer enige jaren op, met bijzondere groepen in zijn maag. Bijzonder kan geen permanente status zijn, het is slechts aanvaardbaar als het tijdelijk is en de groepen met behulp van beleidsinspanningen verder geïntegreerd worden. Koestering van eigen 'vreemde' aard komt ons over als achterlijk. Verschillen mogen er zijn, mits ze niet absoluut zijn. Daarmee grijpt alles in elkaar: het 'Biblebontse denken' waarin alles onder een culturele paraplu wordt gebracht en het probleemdenken waarin de 'echte' multiculturele samenleving als onwenselijk wordt gezien. Het zijn keerzijden van dezelfde medaille. Het is de verborgen agenda van de Nederlandse verzorgingsstaat, waarin op basis van een eeuwenlange Nederlandse traditie van gelijkheid en burgerlijke eenvormigheid – inderdaad: 'doe maar gewoon, dan...' – alle verbijzondering het potentiële object is van – we zullen het alleen nooit zo noemen – een beschavingsoffensief.

IV DE WET VAN DE VERSNELLENDE ACHTERSTAND

De vraag is of het 'waardenvaste' denkpatroon van Scheffer en het SCP nog wel voldoende inzicht biedt om ontwikkelingen in een moderne cultuur te begrijpen. Daarmee wil niet gezegd zijn dat deze historische mentaliteit niet zijn waarde heeft bewezen. Het tegendeel is namelijk waar: het is deze mentaliteit geweest die ons land tot een van de meest ontwikkelde verzorgingsstaten ter wereld heeft opgestuwd. Die – zoals we hebben gezien – op een bijna intuïtieve wijze ook nog steeds leidt tot een vorm van 'aandachtspolitiek' die al te grote contrasten in onze samenleving weet te voorkomen. Tegelijkertijd is dit oude verzorgingsdenken echter onvoldoende opgewassen tegen de grilligheid en dynamiek van moderne ontwikkelingen. Het verblindt door zijn vanzelfsprekendheid. Het gevolg is dat het ons niet alleen opzadelt met een angstige opvatting over de culturele inbreng van allochtonen, maar – en dat is nog contra-productiever – tegelijkertijd onze eigen cultuur daar tegenover stelt als een min of meer samenhangend, probleemloos geheel. De werkelijkheid is anders, zoals ook blijkt uit de verhalen van nogal wat migranten over de wijze waarop ze in Nederland hun weg hebben gevonden. In zijn prachtige roman 'De reis van de lege flessen' licht Kader Abdolah, die in 1988 Iran ontvluchtte, een tipje van de sluier op van het andere Nederland. Hij vertelt het verhaal van twee mensen, de vluchteling Bolfazl en zijn homobuurman René, die beiden in hun sociale omgeving niet op hun plek zijn,

maar er wel wanhopig naar zoeken. Bolfazl wil in Nederland 'aankomen', maar wordt naarmate hij daar beter in slaagt meer en meer gegrepen door de verhalen uit zijn Iraans verleden. Zijn buurman René wil juist 'vertrekken', loskomen uit de ambivalenties die zijn omgeving hem opdringt, maar slaagt er niet in om ergens een plek te vinden. Uiteindelijk overleeft Bolfazl en stort René in. Wat dit verhaal duidelijk maakt is dat cultuur niet iets statisch is en vooral geen resultaat van gevoerd beleid, maar een proces met individuen in de hoofdrol dat voortdurend in beweging is. Eigenlijk zou je daarom niet langer over zoiets abstracts als culturele verschillen moeten spreken, maar eerder over identiteiten in een specifieke context, over mensen en hun verhalen. Familiegesciedenissen, actuele ervaringen, hoop en wanhoop van individuen moeten met elkaar in een coherent geheel gebracht kunnen worden, dát geeft aan iemand een identiteit. Juist het maken van een nieuwe individuele coherentie is voor veel migranten een opgave. Aan hun identiteit wordt, net als aan die van Bolfazl, van alle kanten getrokken en het is geen eenvoudige opgave om daar eenduidigheid in aan te brengen. Maar dat lot is in Nederland welbeschouwd al lang niet meer uniek. In feite is dat precies wat steeds meer autochtone Nederlanders ook overkomt. Ook Nederlanders zijn sinds het wegvallen van alle vertrouwde kaders steeds meer door identiteitsonzekerheid en onrust aangestoken. Zie de tragische figuur van René in Abdolah's boek, die er uiteindelijk aan ten onder gaat. Het aantal René'en dat met identiteitsvragen, psychische overbelasting en onthechtingsproblemen jaarlijks een beroep doet op de geestelijke gezondheidszorg is in Nederland nog altijd vele malen groter dan het aantal allochtone jongeren dat in de criminaliteitsstatistieken terechtkomt. Natuurlijk zijn er verschillen. Maar het is zeer de vraag of die nog adequaat begrepen kunnen worden vanaf de Biblebontse berg, oftewel de A-cultuur zoals Paul Schnabel die in het vorige Forum-Essay afbakent. Het is nodig dat we in Nederland een poging doen om het denken over een multiculturele samenleving te verbinden met onze eigen historische ontwikkeling. Nederland is immers zelf onderhevig geweest (en is dat nog steeds) aan een enorme dynamiek van sociale en culturele veranderingen. Het is juist onze eigen dynamiek die veel gebezigde begrippen als

'integratie', 'assimilatie', 'inburgering' en 'aanpassing' (al dan niet met behoud van eigen cultuur) zo problematisch maakt. Het suggereert iets vanzelfsprekends, dat er allang niet meer is. Het zijn in feite ongrijpbare begrippen. Vanuit het perspectief van de migrant zijn die begrippen hetzelfde als het grijpen van een stuk zeep dat in bad ronddobbert: elke keer als je denkt dat je het vast hebt, glipt het weer uit je vingers.

Om ons heen tekent zich een samenleving af die van elk individu een hoge mate van zelfreflectie verlangt. De levens van mensen, en de wijze waarop ze daar betekenis aan moeten zien te geven, zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw losgekoppeld van zowel absolute waarheden (gesloten ideologieën en levensbeschouwingen) als van lokale culturele contexten waarin ze tot dan toe hecht verankerd waren. Het gevolg is dat de mentale druk op moderne individuen aanmerkelijk is vergroot. Zelfverantwoordelijkheid, zelfstudie, zelfontplooiing, zelfcontrole, zelfreflectie, dat zijn de woorden die in het moderne pedagogische denken de toon zetten. Niet alleen in opvoeding en onderwijs, ook op de werkvloer gaat het in toenemende mate om zelfsturing en zelfverantwoordelijkheid, waarbij werknemers zelf moeten gaan waken over hun 'employability'. De psychologische druk op jongeren verschuift daarbij steeds van richting en van inhoud en onderscheidt zich keer op keer van het soort druk dat op hun ouders werd uitgeoefend.

De interessante vraag is nu wat tegen deze veranderlijke achtergrond eigenlijk de papieren van allochtone jongeren zijn. De statistieken spreken in dat opzicht duidelijke taal: die papieren zijn slecht. Het gros van deze jongeren kampt met taal- en leerachterstand, die hen voor de rest van hun leven zal blijven lastig vallen. Juist gezien de aard van de recente ontwikkelingen is dat reden om maximaal te investeren in het onderwijs aan deze jongeren. Het is even bemoedigend als typisch Nederlands dat nagenoeg alle deelnemers aan het debat over 'het multiculturele drama' het daar over eens blijken, ondanks het feit dat hun motieven zeer uiteenliepen. Maar het zou onrecht doen aan de werkelijkheid om die vast te zetten in het beeld van een massieve – in de ogen van sommigen

zelfs dramatische – achterstand. Er dienen zich ook andere verhalen aan en het is goed om die in de beschouwing te betrekken. Zo'n verhaal wordt bijvoorbeeld verteld door TANS, *Towards A New Start*, een netwerk van Marokkaanse jongeren dat is opgericht als tegenwicht tegenover de negatieve publiciteit over de eigen groep. TANS staat voor een nieuw soort zelfbewustzijn. 'Ons moet je juist hebben vanwege de extra's die we inbrengen', meldt bijvoorbeeld de 25-jarige Mohammed el Achkar, civiel ingenieur, organisatieadviseur en voorzitter van TANS. Medebestuurder Sana el Fizazi (24), consulente bij de Sociale Dienst in Rotterdam, valt El Achkar bij: 'wij hebben vier ogen. We moeten ons staande houden in de Marokkaanse wereld en in de Nederlandse. Je moet twee kanten in de gaten houden, dat maakt je alert en flexibel.' Zie daar: resoneren in deze zelfpresentatie al niet precies die eigenschappen die op de moderne arbeidsvloer meer en meer gewaardeerd worden? De TANS-jongeren doen in veel opzichten denken aan de eerste generatie kinderen uit de arbeidersklasse die voor de Tweede Wereldoorlog zich moeizaam een weg omhoog ploeterden. Net als hun historische witte voorgangers zijn zij vastberaden en supergemotiveerd om het te gaan maken. In tegenstelling tot wat wel van succesvolle allochtonen wordt beweerd, verliezen ze hun afkomst daarbij doorgaans bepaald niet uit het oog. Ze zoeken elkaar op en vertellen elkaar verhalen van hun succes, van hun mogelijkheden en van de wijze waarop zij in hun leven hun culturele achtergrond, hun ambities en hun Nederlandse omgeving met elkaar weten te combineren. Het vermogen tot combineren is overigens niet een eigenschap waar alleen 'gestudeerde' allochtonen zich in moeten bekwamen. Het is voor elke allochtoon een onvermijdelijkheid, die zijn identiteit tekent.

Het is zeer de vraag hoe dramatisch dat is. Johan Cruijff zei het al en kernachtiger is het vermoedelijk ook niet uit te drukken: 'elk nadeel heb zijn voordeel.' Voor een groeiend aantal jongeren van de aankomende generatie allochtonen geldt vermoedelijk het diapositief van de wet van de remmende voorsprong: de wet van de versnellende achterstand. Hun levens staan van jongs af aan in het teken van een persoonlijke bemiddeling tussen meerdere identiteiten, tussen thuis en buiten, tussen verstarring van de oude cultuur en de toe-eigening van de nieuwe. Dat 'schakelen' tussen verschillende

rollen en situaties is overigens een vaardigheid die in een reflexieve cultuur voor elk individu steeds belangrijker wordt. Voor allochtonen is de leerschool hard, maar de praktijk laat steeds meer ontsnappingen zien van jongeren uit de tweede en derde generatie. Zo gauw ze aangeraakt worden door het virus van de westerse mogelijkheden, blijken velen van hen heel goed in staat om voor zichzelf een weg uit te stippelen, zonder dat ze daarbij hun afkomst overboord zetten.

V DE KRACHT VAN DE KLEINE VERHALEN

Nee, niet alle papieren van allochtone jongeren zijn slecht. Ze brengen in veel gevallen meer mee dan hun Nederlandse leeftijdsgenoten voor wie het bestaan vanzelfsprekend is, hun milieu harmonieus en beschermend, en waar nog maar weinig overeind is gebleven van een soort collectieve drang om zich waar te maken, zichzelf te bewijzen. Inderdaad, hun wereld heeft zich afgespeeld op een beschermde Bibelebontse berg, waar ze veel van hetzelfde tegenkwamen en het leven hun gemakkelijk is afgegaan. Vergelijk dat eens met het verhaal van TANS-bestuurslid Sana el Fizazi, oudste dochter uit een gezin met zes kinderen. Ze was enorm leergierig, maar voor de Havo had ze een fiets nodig. 'Dat vonden mijn ouders zo'n gedoe. Iedereen in de buurt ging naar de Mavo, dus ik ook.' Via de omweg van de Mavo en het MBO belandde ze tenslotte op het HBO, waar ze tot haar enorme opluchting ook andere succesvolle Marokkaanse jongeren tegenkwam. 'Eindelijk kwam ik in contact met meisjes die precies dezelfde achtergrond hadden, die begrepen hoe het is om altijd te kunnen vechten.' Herkenning en ontluikend zelfbewustzijn, het zijn de klassieke ingrediënten van het proces van emancipatie, dat langzaam maar zeker bezit neemt van een nieuwe generatie allochtonen. Met diezelfde ingrediënten hebben in het verleden arbeiders, en later vrouwen, zich ontworsteld aan de vanzelfsprekendheid die hen op hun voorgeschreven plaats gevangen hielden. Zij veranderen de stereotypen door deze te dynamiseren. Maar in vergelijking met hun emancipatoire voorgangers is er ook een verschil. De aankomende generatie allochtonen doet het zonder

grote woorden en zonder heftige conflicten met de generaties die hen zijn voorgedaan. Ze zijn pragmatisch en flexibel en tonen veelal respect voor hun ouders. Sana el Fizazi laat het zich aanleunen om op een feestje te zeggen dat ze niet werkt, omdat haar vader erbij is. 'Hij ziet me als een pareltje dat hij moet beschermen. Ik snap dat wel: voor mijn vader betekent werken afzien, hij kent niets anders dan de lopende band. Mijn moeder is diep in haar hart wel blij voor me, maar dat zou ze nooit uitspreken.'

Ze doen hun hoofddoekjes niet af, ze gaan niet aan de alcohol, ze kijken naar hun satelliettelevisie, maar ze timmeren onherroepelijk aan de weg.

Ze hebben het tij ook mee. Allochtonen zijn de komende jaren hard nodig om de economie draaiende te houden. Dat is onontkoombaar, want de allochtone bevolking is relatief jong temidden van een snel vergrijzende autochtone bevolking. In de grote steden is inmiddels bijna de helft van de jongeren allochtoon, daar kan geen bedrijf omheen. Grote schaarste op de arbeidsmarkt betekent ook een behoorlijke nekslag voor die onzichtbare vormen van discriminatie waarvan het personeelsbeleid van veel arbeidsorganisaties tot voor kort doortrokken was.

Wat positieve discriminatie nooit heeft kunnen bewerkstelligen, wordt nu uit economische noodzaak afgedwongen: de poorten gaan open en arbeidsorganisaties zullen alles doen om het nieuwe volk te verwelkomen. De gevreesde botsing van onverenigbaar geachte culturele waarden wordt door de eeuwenoude wetten van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt vanzelf van haar lading ontdaan. In Brabant zijn er nu al bedrijven die speciaal gebedsruimten inrichten waarin moslims zich tijdens de middagpauze even kunnen terugtrekken. Een paar jaar geleden was dat onbespreekbaar. En niemand zal er spijt van krijgen; de gelederen van organisaties als TANS zullen stevig groeien en niemand moet verbaasd opkijken als menig werkgever de komende jaren zijn volle tevredenheid zal uitspreken over de arbeidsmoraal van de nieuwe generatie allochtonen.

Maar – wees gerust – het zal tevens nieuwe misverstanden en irritaties opleveren. Bijvoorbeeld rondom het woord respect. Toen ik

na mijn laatste partijtje voetbal op het Makassarplein aan de Marokkaanse jongens vroeg welke Nederlandse voetballer ze nu het beste vonden, antwoordden ze eenstemmig: Seedorf en Davids. Waarom? Ja, omdat ze goed waren. Maar waarom dan niet Bergkamp of Van Nistelrooij, vroeg ik ze. Ja, die waren ook heel goed, maar toch anders, zeiden ze. Voor hen was het toch 'gemakkelijker'.

Het is een mooi voorbeeld van een bijna ongerefecteerd zelfbewustzijn dat in deze jongens groeit. Ze kiezen niet toevallig Seedorf en Davids als hun helden. Het zijn beide voetballers die in hun ogen overeind blijven in een vijandige witte wereld zonder er aan toe te geven. Davids werd als middenvelder van het Nederlands Elftal in 1996 tijdens het Europees Kampioenschap naar huis gestuurd, omdat hij zich onwelgevallig had uitgelaten over de bondscoach. Het meest opmerkelijke woord in deze affaire was het woord 'respect'. Of beter het gebrek er aan. Seedorf heeft sindsdien het woord bij elke hem onwelgevallige vraag laten vallen.

Je ziet het steeds vaker bij succesvolle zwarte voetballers. Op een of andere manier voelen zij zich, ondanks hun ontegenzeggelijke succes, miskend en nog steeds anders behandeld dan anderen. Maar in plaats van lijdzaam toe te zien, eisen zij – vaak even krampachtig als koppig – waardering, om de simpele reden dat ze het gevoel hebben dat deze hen niet automatisch ten deel valt. Waar een doorsnee gekleurde Nederlander nog in lijdzaamheid op tegenslagen reageert, zijn voetballers als Seedorf, Davids, Bogarde en Reiziger inmiddels een stap verder. Als ze zich weggezet voelen, maken ze van hun hart niet langer een moordkuil.

Daardoor was de affaire-Davids de voorbode van een type conflicten dat zich steeds vaker zal voordoen en dat een goed beeld geeft van het soort dynamiek dat bij een zich ontvouwende multiculturele samenleving hoort. Het kondigde een fase aan, waarin steeds meer gekleurde Nederlanders lijdzaamheid zullen vervangen door eigendunk en trots en – met alle daarbij horende conflicten – steeds nadrukkelijker de plek zullen opeisen waar ze recht op menen te hebben. Aangezien niet iedereen tot dezelfde conclusie zal komen, ligt hier menig conflict op de loer. Waar vroeger snel werd gewezen op discriminatie, zal in de toekomst steeds vaker een 'gebrek aan respect' als beschuldiging worden opgevoerd.

Waar Gullit en Rijkaard door iedereen geliefde voorbeelden waren van een geslaagde, maar verder onbereikbare integratie, zullen Davids en Seedorf eerder helden worden van een generatie gekleurde zelfbewuste jongeren. Het benadrukt nog eens hoezeer de multiculturele samenleving niet langer een vage fictie is, maar langzaam maar zeker harde realiteit aan het worden is. Het maakt tevens duidelijk, dat deze jongeren niet op de Biblebontse berg gaan wonen en naadloos integreren in de Nederlandse cultuur. Waarom zouden ze? Ze zullen hun eigen nissen en plekken creëren, hun eigen verbanden met hun eigen charme. Sommige daarvan zullen vermoedelijk als vanzelf aantrekkelijk worden voor autochtone generatiegenoten. Want dat is het grote misverstand dat onder het Grote Woord 'integratie' schuil gaat: het suggereert dat allochtonen iets moeten opgeven om zich de Nederlandse cultuur eigen maken. In feite is dat een heel beperkte definitie van integratie. Om in Nederland te overleven doen allochtonen dag in dag uit eigenlijk weinig anders dan dat.

In werkelijkheid is integratie echter een veel dynamischer proces. Het is niet een kwestie van opgeven en bijleren. Van integratie is sprake als de cultuur in zijn geheel begint te bewegen, als culturele ervaringen worden uitgebreid en er nieuwe culturele ruimten bijkomen, die op meerdere groepen aantrekkingskracht gaan uitoefenen. Het is pas zinvol om over integratie te praten als je in staat bent om dat niet als eenrichtingverkeer te zien, maar als een vorm van oprekken en uitbreiden van het bestaande culturele repertoire.

Dat is overigens heel wat anders dan het naïeve beeld van een multiculturele smeltkroes, dat in sommige beleidskringen nogal eens wordt verkondigd. Daarin valt de vooronderstelling te beluisteren dat culturele integratie zoiets is als een wederzijdse bevruchting, waaruit niet alleen iets moois tevoorschijn komt, maar die ook de oude verschillen doet verbleken, zo niet vergeten. Zo werkt het echter niet. Wat er gebeurt is dat er nieuwe culturele ruimtes ontstaan met een eigen culturele betekenisproductie, die als het ware toegevoegd worden aan de mogelijkheden om zich in

cultureel opzicht te bewegen en te profileren.

Dat proces is al in volle gang. Te beginnen op straat, waar in de oude Amsterdamse volkswijken jongeren van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Nederlandse afkomst een nieuw soort straattaal hebben ontwikkeld, die door zijn mengeling van woorden uit verschillende talen voor de buitenstaander onverstaaanbaar is. Hier wordt, tot grote zorg van de zedenmeesters van de Nederlandse cultuur, een nieuwe taal toegevoegd die jongeren in staat stelt onderling te communiceren en 'eigenheid' te ontwikkelen. Of bezoek in Amsterdam-Noord de discotheek *The Empire*, de discotheek voor Turkse jongeren. Hier creëren deze jongeren hun eigen plek, dansen ze op hun eigen muziek, die ze niet alleen veel zwoeler vinden dan de hiphop- en technodreunen uit de Nederlandse discotheken, maar waarbij ze bovendien ook nog lekker kunnen meezingen. Bovendien kunnen ze hier, in de woorden van een vaste bezoeker, 'een beetje flirten en leuke Turkse jongens leren kennen. In Nederlandse discotheken gaat dat erg rechtstreeks. Wij kijken hier eerst uit onze ooghoeken en besteden veel tijd in het leren kennen'.

Het zijn niches die – o gruwelijk misverstand – niet het bewijs vormen van een gebrek aan integratie, maar daar juist de basis voor leggen. Vergelijkbare plekken worden in de literatuur, de kleinkunst, de beeldende kunst, op voetbalvelden, in andere takken van sport en in de buurten en wijken tot stand gebracht. Daar ontwikkelen allochtonen zich, in termen van Chris Keulemans, die er in *de Volkskrant* vorig jaar een intrigerende beschouwing aan wijdde, als 'de buitenspelers van de Nederlandse cultuur'. Keulemans probeert in zijn reportage het functioneren van vier jonge Marokkanen te duiden. Hij kiest daarvoor schrijver en kleinkunstenaar Abdelkader Benali, het Amsterdamse gemeenteraadslid Fatima Elatik, tweevoudig voetbalinternational Dries Boussatta en Mohammed Fenich, twee jaar geleden het middelpunt van de rellen in de Amsterdamse wijk Slotervaart-Overtoomse Veld.

'Deze vier' schrijft Keulemans, 'bieden een staalkaart van methoden om een plek in de Nederlandse samenleving te verwerven, van aantrekkelijk tot agressief. (...) Ze schikken zich niet in de gegeven ruimte. Al was het maar omdat ze altijd ook het besef van een andere ruimte meedragen, de kleuren en warmte van de Nador en

Tetouan – zelfs als ze die alleen uit de overlevering kennen. Zo doorbreken de jonge Marokkanen de codes van de Nederlandse sportcultuur, literaire cultuur, politieke cultuur en straatcultuur. Hun optreden stelt soms pijnlijke of hardhandige vragen, soms veroorzaakt het pure opwinding. Het is hoe dan ook boeiend om te zien hoe alle sociale en culturele circuits naar een antwoord zoeken, door zich te reorganiseren, door mee te geven, door hen in te kapselen of botweg uit te sluiten.'

'Misschien', zo besluit Keulemans, 'moeten we in Nederland de jonge Marokkanen op de eigen zwakke plekken inzetten. Als de vleugelspelers die we zelf niet meer produceren. Als de vindingrijke, woordverliefde schelmen, waarvan er hier in de letteren sinds Tjil Uilenspiegel weinig hebben rondgelopen. Als vernieuwers van een partij die het zo moeilijk heeft met de jonge generatie. En als de stadsgebruikers nieuwe stijl die bestuur en politiek confronteren met de vraag hoe ze moeten omgaan met hun oorspronkelijke wapens: macht en geweld.'

Wellicht dat Keulemans hier een wat al te romantisch beeld schetst, maar tegen het decor van de toenemende ongerustheid over 'het multiculturele drama' is zijn verhaal een verademing. Het laat in ieder geval zien dat er ook een heel andere kant van het dramatische verhaal is. Juist die kant van het verhaal moet verteld worden om duidelijk te maken dat het idee van integratie als een vorm van 'opgaan in' een veel te gemakkelijke voorstelling van zaken is.

Het wordt met andere woorden tijd om in het denken over cultuur, over hoe mensen zich tot de wereld verhouden, de knop om te draaien. Wat nodig is, is dat we op een minder statische en impliciete wijze over de multiculturele samenleving gaan spreken. Minder schematisch, minder algemeen, minder zelfgenoegzaam ook, minder behept met goed bedoelde voorstellingen die van Nederland een groot harmonieus dorp willen maken. We moeten minder gaan denken in problematische groepen en meer in individuele competenties die nodig zijn om in de moderne dynamiek van de samenleving een weg te kunnen vinden. Het verhaal over migranten dat wij ons in Nederland eigen hebben

gemaakt is het verhaal dat spreekt uit statistieken, uit media-berichten. Het is het verhaal over achterstanden, criminaliteit, moslims en andere problemen, het is verworden tot een massief beeld dat uit de media opstijgt en dat we elkaar zo vaak vertellen dat velen er niet alleen in zijn gaan geloven, maar dat de werkelijkheid naar zijn hand dreigt te zetten. 'Door ons zo als moslims aan te spreken, dwingen ze ons bijna tot islamitisch gedrag', zo reageerde cultureel antropoloog Kadir Canatan begin maart enigszins onthutst in *de Volkskrant* op het ontstane tumult over de multiculturele samenleving. We vertellen elkaar verhalen, waarin elke dynamiek verstatistiek in een cijfer, elk verschil de intensiteit krijgt van een dreiging en alle kleine verhalen onbesproken blijven. En het meest storende is misschien nog wel, dat dat opdringerige verhaal al lang niet meer het verhaal is waar mensen zich in kunnen herkennen, waar ze hun eigen identiteit mee kunnen schragen. Dat verklaart ook waarom zo weinig allochtonen zich geroepen voelden om in het multiculturele debat te treden. 'Wat heb ik met al die anderen te maken', riep de zeventienjarige Jamal ooit wanhopig in de camera van de Amsterdamse Migranten TV tijdens een discussie over de vraag waarom Marokkaanse jongeren voor zoveel rotzooi zorgen. 'Dat zij er een toringbende van maken is hun probleem, niet het mijne. Met mij gaat het goed. Ja, ik ben egoïstisch. Maar laten we eens over de dingen praten die we goed doen.'

Het is absoluut waar dat zich onder de discussie over 'het multiculturele drama' zoals die de afgelopen maanden is gevoerd een diepgaande bezorgdheid aftekent over de enorme achterstand die grote groepen allochtonen nog steeds oplopen, vooral ook omdat hun ouders de bagage ontberden om hen in de juiste richting te duwen. Het is ook absoluut waar dat zich ontwikkelingen voordoen die niet bijster vrolijk stemmen voor de personen die het betreft. Jonge meisjes die uit de bergen van Turkije of het achterland van Marokko hier naar toe komen om te trouwen met een vederlandste leeftijdgenoot, staat een moeilijke periode te wachten. Vele allochtone jongens zullen – niet zelden door de omstandigheden gedwongen – worden verleid om zich op het criminele pad te

begeven. Dat is allemaal waar en in dat opzicht heeft de discussie ons weer eens stevig met de neus op de feiten gedrukt. We hebben nog een lange weg te gaan. Elke vorm van integratie – ook Scheffer moest dat in zijn repliek vaststellen – kent zijn versnellingen en vertragingen, zijn terugval en zijn successen.

Daarmee is geenszins gezegd dat allochtonen een soort heilige slachtoffers van de omstandigheden zijn, op wie geen woord van kritiek zou passen. Of dat 'verschillen' louter als een verrijking van de Nederlandse samenleving moeten worden gezien. Integendeel, zoals de Hollandse emigranten van de jaren vijftig overal in de wereld bijna folkloristische reservaten van Hollands Glorie hebben opgericht, zo grossiert ook menig allochtoon in waarheden die zelfs in zijn thuisland al achterhaald zijn. Dogmatiek tiert welig, flexibiliteit is een levenshouding die eerder bij jongeren dan bij ouderen wordt aangetroffen. Wie ongezeglijk is of asociaal, moet dáárop worden aangesproken en niet op zijn afkomst, kleur of geloof.

Maar wat duidelijk moet zijn, is dat er al lang niet meer een sluitend verhaal is, waarmee we de werkelijkheid naar de hand kunnen zetten. Wie een middagje op het Makassarplein in de Amsterdamse Indische buurt rondhangt, ziet vanzelf dat er meer aan de hand is. Daar rijden ze op hun scootertjes, krijgen ze ruzie, paren op het voetbalveldje grote technische gaven aan naargeestig individualisme. Daar is, zelfs op het eerste gezicht, beweging zichtbaar die alle kanten opschiet, maar nooit in een eenduidig, laat staan somber beeld is te vangen.

Sterker, wie dwaalt door de wijken die de werkvloer van multiculturele samenleving uitmaken, krijgt een hekel aan de zwartgallige standaardopeningszinnen die stevast de toon zetten in het spreken over integratie en etnische minderheden. Er is namelijk zoveel meer te vertellen. De stereotypen die we voor allochtonen klaar hebben zijn inmiddels even waar als onwaar, en zijn door hun algemeenheid nutteloos geworden.

Het is echt onzinnig om allochtone jongeren nog steeds als een grote amorfe, achtergestelde groep te blijven behandelen. Juist door hun achtergrond zijn velen onder hen psychologisch gezien misschien wel beter toegerust om in de hectiek van het moderne bestaan hun weg te vinden dan menige autochtone Nederlander. Ze moeten wel, voor hen is het een kwestie van overleven. Misschien is

dat wel de kracht, waarover staatssecretaris Adelmund nu eindelijk eens wat opbeurende opmerkingen uit de politiek zou willen horen. De kunst is om het andere te zien. Dat realiseerde Anil Ramdas zich ook toen hij – na jarenlang als boegbeeld van de Nederlandse multiculturaliteit te hebben gefungeerd – ineens een ongehoorde aversie kreeg tegen al die begrippen die hij tot dan als vanzelfsprekend in de mond had genomen. Hij besloot ze te vermijden. 'Als het onderwerp vervelend wordt, ligt het zelden aan het onderwerp zelf. Het ligt aan de mensen die erover beginnen. Die de oude woorden gebruiken, woorden die versleten zijn en geen betekenis meer hebben. Ik ben nog steeds begaan met het lot van de al-loch-to....., maar ik gebruik het woord liever niet. Ik doe nu ontzettend mijn best om de mensen een naam te geven, een gezicht, een persoonlijkheid. Dat werkt. Dat zal altijd werken.' Het cultuurdebat over integratie in Nederland zou enorm aan intellectuele rijkdom winnen als de deelnemers deze ontboezeming ter harte zouden nemen.

LITERATUUR

- Abdolah, Kader. *De reis van de lege flessen*. Breda, 1997.
- Anderiesen, Gerard en Arnold Reijndorp. *Eigenlijk een geniale wijk – dagelijks leven in de Indische buurt*. Amsterdam, Het Spinhuis, 1990.
- Beck, U., A. Giddens en S. Lash, *Reflexive modernization*, Cambridge, 1994.
- Blom, J.C.H. *Het aardige van Nederland: bij toeval klein, burgerlijk en welvarend*; in: Frits Abrahams e.a., *Weg van Nederland*. Amsterdam, 1996.
- Dieleman, A.J. en J. van der Lans. *Heft in eigen handen. Zelfsturing en sociale betrokkenheid bij jongeren*. Den Haag, VWS/Van Gorcum, 1999. Serie Zicht op jeugd.
- Duyvendak, Jan Willem. *Het belang van derden. Over opbouwwerk, sociale cohesie en multiculturaliteit*. Den Haag, 1997. Oratie januari 1997, Opbouwteksten, nr. 12,
- Duyvendak, Jan Willem. *Waar blijft de politiek; essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*. Amsterdam Boom, 1997.
- Duyvendak, Jan Willem. *De toekomst van multicultureel Nederland. Wat staat er naast de Toren van Babylon en de Bibelebontse berg?* Socrates-lezing 1998. In: Rekenschap, maart 1999.
- Hilhorst, Pieter. *De valse lokroep van de multiculturele samenleving*. In: Tijdschrift voor de Sociale Sector, januari/februari 2000, pp. 10-13.
- Hilhorst, Pieter. *Multiculturele schijnbewegingen*. In: de Volkskrant, 19 februari 2000.
- Jungschleger, Ineke. *Tsjakka, hier hoor ik bij!* In: de Volkskrant, 12 december 1998.
- OC&W. *Kennis maken met de toekomst; analyse en aanbevelingen naar aanleiding van het kennisdebat 1996-1997*. Zoetermeer, maart 1997.
- Keulemans, Chris. *Boabdil gaat naar Amerika*. In: de Volkskrant, 5 maart 1999.
- Lans, Jos van der. *De onzichtbare samenleving – beschouwingen over publieke moraal*. Utrecht, 1995.
- Lans, Jos van der. *Multiculturele samenleving is geen eenpansgerecht: weg met de sociale cohesie*. In: Trouw, 31 december 1998.
- Lans, Jos van der. *Multiculturele paniek*. In: Tijdschrift voor de Sociale Sector, maart 2000.
- Lof, Ed. *Een nieuwe Gouden Eeuw. De demografische en economische noodzaak van immigratie*. Utrecht, Forum, 1998. Forum-Essay.
- Mesters, Bas. *Dynamische culturen zijn te verenigen*. In: de Volkskrant, 7 maart 2000.
- Milikowski, Marisca. *Stoorzender of katalysator. Turkse satelliet tv in Nederland*. In: Migrantenstudies, 1999, nr. 3, pp. 170-190.
- Pels, Dorien. *Het voordeel van vechten*. In: Trouw, 8 maart 1999.
- Ramdas, Anil. *Mul-ti-cul...* In: De Groene Amsterdammer, 28 april 1999.
- Rijk, Mirjam de. *Luisteren – Het sprookje van de oude wijken*. In: De Groene Amsterdammer, 3 februari 1993.
- Rossum, Maarten van. *Een monoculturele samenleving*. In: de Volkskrant, 1 september 1998.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Den Haag, SCP.
- Scheffer, Paul. *Het multiculturele drama*. In: NRC Handelsblad, 29 januari 2000.
- Scheffer, Paul. *Het multiculturele drama: een repliek*. In: NRC Handelsblad, 25 maart 2000.
- Schnabel, Paul. *De multiculturele illusie*. Forum-Essay, februari 2000.
- Schnabel, Paul. *De multiculturele samenleving is een illusie*. In: de Volkskrant, 17 februari 2000.
- Steinmetz, Stephan. *Zigeuners in Zeeburg*. Amsterdam, 1998.
- Tesser, P., e.a. *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999.
- Tromp, Bart. *Revolutie en restauratie. Kanttekeningen over beeld en betekenis van enkele veranderingsprocessen*. In: Sociologische gids, jrg. 26, nr. 6, 1979, pp. 452-469.
- Vuijsje, Herman en Jos van der Lans. *Typisch Nederlands – vademecum van de Nederlandse identiteit*. Amsterdam, 1999.
- Willems, Wim. *Het water van Nederland gedronken – stemmen van migranten*. Amsterdam, 1998.

FORUM-ESSAYS

- **Ed Lof:** Een nieuwe Gouden Eeuw; de economische en demografische noodzaak van immigratie.
- **Max van der Stoep:** Spelen met vuur; etnische kwesties in de politiek.
- **Jos de Beus:** De cultus van vermijding; visies op migrantenpolitiek in de Nederlandse democratie.
- **Erik Snel:** Gekleurde armoede; armoede en bestedingspatronen onder etnische minderheden
- **Jan Willem Duyvendak / Roelof Hortulanus:** De gedroomde wijk; methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak
- **Paul Schnabel:** De multiculturele illusie; een pleidooi voor aanpassing en assimilatie. *Met replieken van Ruben Gowricharn en Ineke Mok*
- **Jos van der Lans:** Makassarplein; zin en onzin van het multiculturele drama.

De essays kunnen worden besteld bij Forum. Voor meer informatie zie de gegevens in het colofon.

Jos van der Lans (1954) is cultuurpsycholoog en journalist. Voor GroenLinks is hij lid van de Eerste Kamer.

Hij was onder meer hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor de Sociale Sector* en redacteur opiniepagina bij *de Volkskrant*. Van zijn hand verscheen onder meer: 'Naar een modern paternalisme – over de noodzaak van sociaal beleid' (1994, samen met Paul Kuypers), 'De onzichtbare samenleving – beschouwingen over publieke moraal' (1995), 'Lage landen, hoge sprongen. Nederland 1898-1998' (1998, samen met Herman Vuijsje) en 'Typisch Nederlands - vademecum van de Nederlandse identiteit' (1999, samen met Herman Vuijsje).